

ТРАДИЦІЇ СВЯТКУВАННЯ МАСНИЦІ НА ТЕРЕНАХ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ВОЛИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – СЕРЕДИНА ХХ ст.)

Юрій ПУКІВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології

У статті розглянуто особливості традиційного відзначення свята Масниці населенням історико-етнографічної Волині. На основі власних польових етнографічних записів, джерел та даних наукової літератури автор з'ясовує структуру та символіку масничної обрядовості. Головна увага зосереджена на аналізі масничного обряду “поховання Савки” та звичаю “колодка” у його локальних варіантах та часовій перспективі.

Ключові слова: Волинь, Масниця, обряд, “поховання Савки”, “колодка”, локальний варіант, символічне осудження, дошлюбне спілкування.

Історико-етнографічна Волинь – район, який порівняно слабо досліджений і мало висвітлений у науковій етнологічній літературі. В той час, як чимало історико-етнографічних районів вже стали об'єктами фундаментальних наукових досліджень¹, подібної праці, яка стосувалася б Волині немає, хоча традиційна культура волинян з огляду на стійке збереження народних традицій, а також присутність в ній багатьох архаїчних явищ, зокрема в ділянці календарної звичаєвості, заслуговує якомога більшої уваги з боку народознавців.

На дослідження одного з таких явищ спрямована пропонована стаття. Мова піде про архаїчне за походженням свято, яке здавна приурочувалось до закінчення зими і весняного пробудження природи на межі зими і весни – Масницю. Власне, і ставимо собі за мету дослідити особливості святкування Масниці у волинян, а також виокремити пов'язані з нею найважливіші звичаєві дійства та обряди. Джерельною основою праці стали польові матеріали, зібрані автором під час етнографічних експедицій у окремі райони історико-етнографічної Волині, здійснених протягом 2007–2009 рр.. Зокрема, це Славутський район Хмельницької області, Гошанський район Рівненської області і Сокальський район Львівської області. Зібрані матеріали зберігаються у фондах архіву Львівського національного університету імені Івана Франка².

Це свято, яке під різними назвами (Запусти, Карнавал, Фашіанг) відоме майже всім народам Європи³, особливо цікаво відзначали українці Волині. Ще в 60-х роках минулого століття тут порівняно з багатьма іншими етнографічними районами України, відзначали її досить гучно⁴. Це зумовлено специфікою історичного, й культурного розвитку цього краю. Традиції відзначення цього свята серед волинян

є надзвичайно цікавими і своєрідними. Цикл Масниці на Волині має яскраво виражений перехідний зимово-весняний характер. У структурі різноманітних масничних ритуальних дійств, звичаїв та обрядів чітко простежується явище проведів зими. Масниця, яку православна церква включила до свого календаря, на відміну від інших дохристиянських свят, майже не зазнала християнських впливів і тривалий історичний період була порою веселого дозвілля людей. Проте, що Масницю відзначали досить гучно, засвідчують окремі побажання, які звучали в цей період календарного року:

*Масничка, Масничка,
Яка ти маленька,
Аби тебе неділь сім,
А посту єдненька⁵.*

*Масниця, Масниця, ти великая,
Протягнись ти, Масниця, до Великодня⁶.*

На теренах етнографічної Волині ще до середини ХХ ст. досить стійко зберігалися традиції її святкування. Навіть у західній частині Волині, зокрема на Сокальщині Львівської області, де традиційна культура через складні обставини історичного розвитку зазнала великих втрат і деформацій, святкування Масниці відбувалися ще в II половині ХХ століття. Тут їх називали “колодка”. Цікаво, що цю назву місцеві жителі найчастіше пояснювали так: “Колодка – бо вже треба губу засунути на колодку, бо вже піст. І то назвали колодка, що вже губа не буде їла ковбаси, мн’ясного. То то сі називала колодка, що ше то всьо рихтували, всякі мн’ясні, і люди запощували сі на цілий піст”⁷.

Отже, останній тиждень перед початком Великого посту населення Волині найчастіше називає “Масницею” і пояснює походження цієї назви так: “Масниця – це цілий тиждень масляний, бо сала не їсти, оно молочне і яйця”⁸. Інакше кажучи, відповідна назва пов’язувалася з тим, що протягом цього тижня у традиційному харчуванні важливе місце посідали молочні страви: “Масниця – їдять сир, масло, яйця”⁹. Водночас значна частина опитаних інформаторів стверджувала про те, що “все можна їсти на Масницю. І м’ясне, і молочне – все”¹⁰. Це, ймовірно, можна пояснити тим, що тиждень перед Масницею місцеве населення називає “м’ясопусною Масницею”, коли, за церковними приписами, дозволяється їсти і скоромне. Натомість протягом останнього тижня перед Великим постом (сиропусна Масниця) можна було їсти тільки молочні продукти. Але ця межа вже стерлася, у зв’язку з чим на Масницю споживали також м’ясні страви, хоча, зрозуміло, серед харчових продуктів основна роль відводилася молочним: “Масниця – все молочне готують, вареники варять з сиром”¹¹. Саме вареники із сиром та сметаною і є найважливішою стравою, неодмінним атрибутом святкування Масниці в українців¹². Їх можна вважати відповідником

російських “масленичних блинов”. “Почекайте, вареники, прийде на вас Масниця!” – говорить українська народна приказка¹³. Традиційно на Масницю ходили в гості, влаштовували веселі забави і гучні застілля, готували вареники, пригощалися горілкою¹⁴. Характерною рисою Масниці у волинян було також те, що відзначати її починали з четверга: “Це вже в четвер Масниця. До четверга, то робили, а вже від четверга не роблять нічого, справляють”¹⁵.

На особливу увагу у масничному циклі заслуговує дуже своєрідний і, як нам видається, найбільш архаїчний за походженням звичай “справляти” чи “ховати Савку”. Більше того, в окремих випадках відзначення Масниці місцеве населення навіть означало описово – “справляти Савку”. Цей звичай цікавий передусім тому, що його побутування вдалося нам зафіксувати лише у східній частині етнографічної Волині. Щоправда, за семантикою він нагадує обряд поховання “Колодія”, який уже описали етнологи¹⁶.

Про звичай “ховати Савку” згадувала переважна більшість опитаних респондентів у Славутському районі Хмельницької області, натомість він невідомий у сусідніх Гошанському та Острозькому районах Рівненської області. На основі зафіксованої інформації у 11 обстежених селах, де побутував цей звичай, можна стверджувати і про те, що це було однотипне явище, хоча й з певними незначними відмінностями. Зокрема, “ховали Савку” в четвер, причому переважно одружені жінки: “Савку хоронять на Масницю. Баби собі справляли таке, комедії робили всякі; брали якого чоловіка в сніг кидали да й закопували”¹⁷. Роль Савки найчастіше виконувала особа чоловічої статі, котра імітувала покійника, а всі дії, що виконувалися навколо неї, символічно зображували її смерть і похорон: “Беруть якого-небудь чоловіка. Комедії там такі представляли, що умер да немає, да ховають його. П'ють да на здоров'я кажуть, а то вже, кажуть, вмер да нема”¹⁸. За Савку могли обрати й жінку: “Брали яку бабу, вбирали в чоловіка, ложили на лавку її, приспівували коло неї, приплакували коло неї – як над покійником”¹⁹.

Майже всі опитані респонденти констатували, що під час “похорону Савки” також співали коротеньких пісень, в яких його оплакували. Ці пісні-голосіння є дуже важливою складовою обряду, адже вони дають змогу реконструювати окремі деталі самого обрядового дійства, які вже втрачено. У Славутському районі вдалося зафіксувати значну кількість таких пісень, дуже схожих між собою за формою і змістом. Однією з найпоширеніших із них є така:

*Ой, бом-дзень, Савка вмер,
А коли? У четвер.
А ви, люди, знайте,
Савку поховайте*²⁰.

Часто респонденти пригадували і дещо інший варіант пісні:

*Умер Савка, бо старий був,
Забив жінку, бо лихий був.
Бом-дзень, бом-дзень,
Та по Савці цей день.
Лавка трясеться,
А Савка сміється²¹.*

Після оплакування “Савку” виносили з хати, як покійника, і закопували у сніг: “Виволікають його з хати та й кидають в сніг, загібають”²². Відтак ішли “поминати Савку” – пили горілку, веселилися, тобто святкування продовжувалося. Треба зазначити, що всі описані обрядодії виконувались у жартівливій формі, без усякого ритуального значення. Точніше, інформатори наголошували на тому, що ховали Савку для розваги: “Чоловіка кладуть та й виносять, сміються, реготяться...”²³.

Водночас жодний респондент не зміг пояснити причини “похорону Савки” і чому це робили саме в четвер на Масницю. Нез’ясованим залишається також питання стосовно того, що означає ця назва.

Виявлений на теренах Славутського району звичай можна потрактувати, як трансформований варіант прадавнього обряду поховання зими. Інакше кажучи, цілком реальним видається те, що за зовнішніми ознаками “похорон Савки” є звичаєм проведів зими, який втратив своє первісне значення і набув характеру розваги. Цю думку підкріплюють поодинокі свідчення інформаторів про те, що Савку також виготовляли із поліна²⁴ або із кукурудзи²⁵. В останньому випадку він мав вигляд опудала. Досить близькими у цьому сенсі є традиції відзначення Масниці на Поліссі²⁶, які називалися “Запусти”²⁷. Зокрема на Західному Поліссі ще на початку нашого століття зі шматка полотна робили ляльку (“дитену”), з якою весь тиждень справляли Колодку, а в суботу хоронили²⁸. Подібний обряд проведів зими у формі спалення обрядових масляних опудал широко побутував у росіян²⁹. Загалом, звичай “ховати Савку”, як реліктове явище традиційної культури, а згодом лише як привід для святкування, побутував на території східної частини етнографічної Волині до середини другої половини ХХ ст. включно.

Іншим, не менш цікавим традиційним елементом волинської Масниці, є обряд “колодка”. Щодо нього також варто диференціювати різні локальні варіанти, оскільки в різних частинах Волині колодка відзначалася по-своєму. На Гошанщині вдалося зафіксувати, збережений у пам’яті респондентів, так би мовити класичний варіант обряду “волочити колодку”, який був широко розповсюджений у багатьох етнографічних районах України у ХІХ – на початку ХХ ст.³⁰ У зазначеній місцевості ще у міжвоєнний період існувала традиція прив’язувати “молодим, нежонатим”³¹ парубкам до ноги або руки³² поліно. Характерно, що робили це (як і у випадку з “Савкою”) переважно жінки старшого віку: “Жінки такі пристарі збиралися да й справляли... робили комедії, прив’яжуть колодку да й кажуть тягнуть колодку”³³. Щоб відкупитися від колодки парубок мав

вгощати жінок горілкою: “Прив’яжуть, бо хотять шоб він їм ставив могорич”³⁴; “Потом вже він вгощає тих бабів”³⁵. Як видно, звичай “чіпляти” чи “волочити колодку” сприймався вже як жарт, а основною його метою було зібрати гроші і продукти для святкового частування. Прив’язування неодруженим парубкам і дівчатам поліна, виступає як символ покарання за те, що вони вчасно не одружилися. Українська “колодка” має аналогії у слов’янському світі. Наприклад, в Словенії і Хорватії дівчат та парубків, що досягли шлюбного віку, але не одружилися, змушували тягнути корито або колоду³⁶. На думку професора Михайла Глушка, самий звичай “тягнути колодку” має господарську основу і його первісна семантика сягає доісторичного періоду, але у процесі редукції і трансформації він втратив своє значення і став засобом осудження неодруженої молоді і стимулювання укладення шлюбів³⁷. На початку ХХІ ст. вдалося зафіксувати поодинокі згадки про це явище і на теренах західної Волині, а саме на Сокальщині. Варто зазначити, що тут колодка побутувала у другій половині ХХ ст. у спрощеному варіанті відзначення. Тут збиралися гуртами жінки і чоловіки (за родинними або сусідськими ознаками), приносили горілку, закуску, тобто робили так звану “складчину”, співали і гуляли. Під час святкування “забавки всякі робили. Взяли і прив’язали, шо колодка, за ноги. І навіть дівчину злапали і там прив’язали її, чи шось вчіпили на заді. І таке...”³⁸. Досить близький до наведеного опису польський звичай – непомітно чіпляти дівчатам на спину невеликі загорнуті в шматини кусочки дерева – “кльоцки”³⁹. Таким чином в Галицькій Волині зберігся лише відгомін обряду чіпляти колодку. Оскільки колодка виступала як форма забави і вже не мала смислового навантаження, яке було присутнє в обряді наприкінці ХІХ ст., коли він був широко розповсюджений в цьому районі⁴⁰.

Те, що колодка мала на меті стимулювати одруження молоді, свідчать навіть колодчані пісні, фрагменти яких вдалося зафіксувати під час експедиційного дослідження в різних частинах Волині вже на початку ХХІ ст. У них досить помітними є шлюбно-любівні мотиви:

*Була я на колодці
Моргала я на хлопця*⁴¹.

*Ой чарочко, чарочко медовая,
З ким я тебе пить буду молодая?
Без вірного дружбоньки, без совету,
Десь поїхав миленький – вдома нєту.
Десь поїхав миленький в городочок,
Не на довге времячко, на часочок.
Не на довге времячко, на часочок –
А мені видалося, що й годочок*⁴².

Іноді їх зміст має навіть яскраво виражений еротичний зміст:
*Ой колоўдка, колодкаў,
В мене губа солодкаў,
В мене одна, в тебе дві -
Солодкіі обидві*⁴³.

Цікаво, що текст останньої пісні подав також польський дослідник Броніслав Сокальський, зазначивши, що це одна з найскромніших з-поміж тих, які співають на колодку⁴⁴.

Можна стверджувати, що обряд колодки відображав шлюбні інтереси громади. Це пов'язано з тим, що шлюб стояв в одному ряді з такими основними традиційними цінностями, як майбутній урожай, приплід худоби, захист від стихійних лих і нечистої сили, забезпечення здоров'я, досягнення яких намагалися здобути за допомогою міфоритуальних засобів⁴⁵. Зрозуміло, що шлюб забезпечував природне відтворення громади, а тому любовно-шлюбні інтереси громади і потенційна небезпека того, що дівчат перестануть брати заміж сформували цілий обрядовий комплекс в межах Масниці.

Натомість на Славутщині звичай "колодки" постає у специфічному варіанті, більш подібному до подільської традиції⁴⁶. Водночас треба зазначити, що головним об'єктом східноволинської "колодки" також виступали неодружені парубки та незаміжні дівчата, що було характерно для цього звичаю у ХІХ ст.⁴⁷ Тому виключати можливість його існування на дослідженій території в минулому є цілком безпідставним. Принаймні у Славутському районі (сс. Великий Скнит, Нараївка) зафіксовані дві незначні згадки про побутування звичаю "волочити колодку"⁴⁸. Значно частіше тут "колодкою" називали гостину на Масницю, яку влаштовувала молодь: "То в нас колись такий був обичай на колодку, то, як кажуть, на Масляну – хлопці до нас приносили горілку. Це вони називають колодку"⁴⁹. На Масницю хлопці йшли до дівчат і пригощали їх горілкою: "Колодку – це хлопці дівчатам носили. Було так, що вже в суботу хлопці беруть пляшку, йдуть, де дівчата збираються, і там вже вони вгощаються. Вже хлопці – горілку, а там вже [...] ці дівчата [...] закуску яку рихтують. Да й там вони собі вгощаються"⁵⁰. Отже, відповідні вгощання волиняни називали "колодкою".

Більшість інформаторів стверджувала і про те, що на Масницю "напивали" чи "запивали колодку"⁵¹. Відтак протягом Великого посту кожна дівчина вишивала хлопцеві, який "напивав до неї колодку", хустку: "На Паску вже кожна дівчина із хлопцем, з яким вона ходить, дружить, то повинна [...] на Паску вишити платочка"⁵². Інакше кажучи, на Великдень дівчина мала ніби повернути хлопцеві "колодку": "Вже ми на Паску..., кожна дівчина вишивала свому хлопцеві дуже гарного платка. Я його виробляла кружевом і на кожному углі вишивала квітку, пару голубів. Як вже на Паску, вже ці хлопці приходять до нас, що приходили на колодку, і ми вже в ці платки їм нав'язували яйця крашані і цукерки"⁵³.

Відповідні ритуалізовані обдаровування виявляли взаємні симпатії молодих людей і часто завершувались укладенням шлюбу, про що неодноразово згадувала частина респондентів: “Ну, якщо такі, що в них йде до весілля, то (дівчина. – Ю. П.) мала на Паску якогось там подарка наріхтувати”⁵⁴. Дуже часто саме “напивання колодки” хлопцем до дівчини означало вибір майбутньої нареченої: “Хлопець до дівчини ходить і вже буде брати, то, кажуть, пішов колодку напивати. Бере горілку, приходять до неї додому, вся сім’я її сідає, вже буде її брати. То вже весілля в їх буде”⁵⁵. Словом, до середини другої половини минулого століття “колодка” була важливим елементом дошлюбного спілкування молоді.

Отже, у досліджуваному районі ще до другої половини ХХ ст. побутувала ціла низка звичаїв та обрядів, приурочених до свята Масниці. Саме на Волині відзначення Масниці було досить поширеним явищем, порівняно з багатьма іншими етнографічними районами України, де вона не набула особливого розвитку і відзначалася значно скромніше. Масничні традиції становлять окремий обрядовий комплекс у весняному календарному циклі населення історико-етнографічної Волині. У цьому комплексі слід чітко диференціювати архаїчний за походженням звичай проведів зими, який побутував у видозміненому варіанті обряду “поховання Савки”. Ареал його поширення – в межах східної частини Волині. Окремим складовим елементом волинської Масниці є звичай “колодки”, який у досліджуваний період був засобом символічного осудження неодруженої молоді і стимулювання укладення шлюбів. Варто відзначити його локальну специфіку. В окремих місцевостях колодка набула форми молодіжного спілкування і вибору шлюбної пари. Все це дає нам підстави стверджувати про те, що в минулому на теренах етнографічної Волині структура традиційного святкування Масниці була досить розвинутою й охоплювала велику кількість різноманітних за походженням і символікою традиційно-обрядових дійств.

TRADITIONS OF CELEBRATING MASNYCIA IN VOLHYNIA (THE END OF XIX – THE MIDDLE OF XX CENTURY)

Yuriy PUKIVSKYY

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Ethnology

The author of this article discusses the peculiarities of traditional celebrating Masnycia in historic-ethnographic region of Volhynia. Based on ethnographic field recording, sources and data from scientific literature author ascertained the structure and symbolic meaning of Masnycia rites. The main attention is concentrated on analysis of “funeral of Savka” and “kolodka” customs in its local variants and time perspective.

Keywords: Volhynia, Masnycia, rite, “funeral of Savka”, “kolodka”, local variant, symbolic blame, pre-marriage contacting.

¹ Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження / відп. ред. Ю. Г. Гошко. – К. : Наукова думка, 1983. – 304 с.; Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження / відп. ред. Ю. Г. Гошко. – К. : Наукова думка, 1987. – 471 с.; Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження : У 2-х т. / відп. ред. Ю. Гошко, С. Павлюк. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – Т. 1: Матеріальна культура. – 360 с.; 2002. – Т. 2 : Духовна культура. – 417 с.; Поділля : Історико-етнографічне дослідження / відп. ред. А. П. Пономарьов. – К. : Доля, 1994. – 499 с.; Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження / відп. ред. С. Павлюк, М. Глушко. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1997. – Вип. 1 : Київське Полісся. – 1994. – 356 с.; Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження / наук. ред. С. Павлюк, М. Глушко. – Львів : Інститут народознавства НАН України. – 1999. – Вип. 2 : Овруччина. – 1995. – 373 с.; Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження / наук. ред. С. Павлюк, Р. Омеляшко. – Львів : Інститут народознавства НАН України. – 2003. – Вип. 3 : У межиріччі Ужа і Тетерева. – 1996. – 338 с.

² Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ імені Івана Франка). – Ф. 119, оп. 17, спр. 187 Е, 120 арк. (Польові етнографічні матеріали до теми: “Весняна календарна обрядовість” зафіксовані студентом другого курсу Пуківським Юрієм Володимировичем 11-25 липня 2007 р. у Славутському районі Хмельницької області); Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 297 Е, 58 арк. (Польові етнографічні матеріали до теми: “Весняна календарна обрядовість” зафіксовані студентом четвертого курсу Пуківським Юрієм Володимировичем 3-17 липня 2009 р. у Гошанському районі Рівненської області); Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 298 Е, 13 арк. (Польові етнографічні матеріали до теми: “Весняна календарна обрядовість” зафіксовані студентом п’ятого курсу Пуківським Юрієм Володимировичем 16-18 листопада 2009 р. у Сокальському районі Львівської області).

³ Ганцкая О. А. Поляки / О. А. Ганцкая // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы (конец XIX – начало XX в.) : весенние праздники ; ред. кол. : С. А. Токарев (отв. ред.) и др. – Москва : Наука, 1977. – С. 204; Грацианская Н. Н. Чехи и словаки / Н. Н. Грацианская // Там же. – С. 221; Кашуба М. С. Народы Югославии / М. С. Кашуба // Там же. – С. 244.

⁴ Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 187 Е, арк. 42; 46; 65.

⁵ Там само. Арк. 65.

⁶ Там само. Арк. 111.

⁷ Там само. Спр. 298 Е, арк. 7.

⁸ Там само. Спр. 187 Е, арк. 25.

⁹ Там само. Арк. 111.

¹⁰ Там само. Арк. 102.

¹¹ Там само. Арк. 61.

¹² Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – начало XX вв. / В. К. Соколова. – Москва : Наука, 1979. – С. 53.

¹³ Грінченко Б. Словарь української мови : В 4 т. / Б. Грінченко. – репринт. вид. за 1907-1909 рр. – Київ : Наукова думка, 1996 – Т. 2 : (З – Н). – С. 408.

¹⁴ Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 187 Е, арк. 35.

¹⁵ Там само. Арк. 38.

¹⁶ Курочкін О. Календарні звичаї та обряди / О. Курочкін // Українці : Історико-етнографічна монографія у двох книгах ; за наук. ред. А. П. Пономарьова. – Опішне : Українське Народознавство, 1999. – Кн. 2. – С. 318; Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды... – С. 57–58.

¹⁷ Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 187 Е, арк. 38.

¹⁸ Там само. Арк. 67.

¹⁹ Там само. Арк. 62.

²⁰ Там само. Арк. 10.

²¹ Там само. Арк. 61.

²² Там само. Арк. 33.

- ²³ Там само. Арк. 45.
- ²⁴ Там само. Арк. 74.
- ²⁵ Там само. Арк. 42.
- ²⁶ Климец Ю. Д., Минько Я. И. Календарные обычаи и обряды / Ю. Д. Климец, Я. И. Минько // *Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья*; отв. ред. В. К. Бондарчик. – Минск : Наука и техника, 1987. – С. 48.
- ²⁷ Ошуркевич О. Деякі реліктові форми звичаю Запустів / О. Ф. Ошуркевич // *До джерел : народознавчі статті, розвідки, тексти*. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. – С. 226.
- ²⁸ Там само. – С. 227.
- ²⁹ Соколова В. К. Масленица (ее состав, развитие и специфика) / В. К. Соколова // *Славянский и балканский фольклор*; отв. ред. Н. И. Толстой. – Москва : Наука, 1978. – С. 50.
- ³⁰ Котлярова Л. Релікти звичаю “колодка” на Переяславщині / Л. Котлярова // *Етнічна історія народів Європи : Збірник наукових праць*. – Випуск 28. – К. : Унісерв, 2009. – С. 102; Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды... – С. 50.
- ³¹ Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 297 Е, арк. 27.
- ³² Там само. Арк. 27.
- ³³ Там само. Арк. 37.
- ³⁴ Там само. Арк. 27.
- ³⁵ Там само. Арк. 37.
- ³⁶ Кашуба М. С. Народы Югославии / М. С. Кашуба // *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы (конец XIX – начало XX в.) : весенние праздники*; ред. кол. : С. А. Токарев (отв. ред.) и др. – Москва : Наука, 1977. – С. 247.
- ³⁷ Глушко М. Походження та джерела слов'янської “колодки” як звичаю весняної календарної обрядовості / М. С. Глушко // *Вісник Львівського університету*. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. – С. 454. – (Серія історична. – Вип. 39–40).
- ³⁸ Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 298 Е, арк. 7.
- ³⁹ Ганцкая О. А. Поляки... – С. 204.
- ⁴⁰ Sokalski V. Powiat Sokalski pod wzgldem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym / Bronislaw Sokalski. – Lwów, 1899. – S. 202.
- ⁴¹ Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 297 Е, арк. 13.
- ⁴² Там само. Арк. 21.
- ⁴³ Там само. Спр. 298 Е, арк. 11.
- ⁴⁴ Sokalski V. Powiat Sokalski... – S. 202.
- ⁴⁵ Агапкина Т. А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл / Т. А. Агапкина. – Москва : Индрик, 2002. – С. 698. – (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования).
- ⁴⁶ Курочкін О. В. Обрядовість // *Поділля : Історико-етнографічне дослідження* / О. В. Курочкін ; відп. ред. А. П. Пономарьов. – К. : Доля, 1994. – С. 374.
- ⁴⁷ Глушко М. Походження та джерела слов'янської “колодки”... – С. 439.
- ⁴⁸ Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 187 Е, арк. 14; 28.
- ⁴⁹ Там само. Арк. 42.
- ⁵⁰ Там само. Арк. 91.
- ⁵¹ Там само. Арк. 108.
- ⁵² Там само. Арк. 91.
- ⁵³ Там само. Арк. 42.